

Трансформація та шляхи подальшого розвитку післядипломної освіти в умовах стратегічних викликів і загроз

Проаналізовано особливості трансформації післядипломної освіти; розкрито суть системної роботи з питань розвитку андрагогічної освіти в Каразинському університеті; репрезентовано ефективний, сучасний, практико-орієнтований досвід організації, проведення та отримання результатів із питань стажування та підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників закладів освіти різних типів і форм власності Харківщини та України.

Ключові слова: післядипломна освіта, андрагогіка, підвищення кваліфікації, стажування, неформальна освіта, освітній непотизм.

М. V. Tatarynov
m.tatarynov@karazin.ua

Transformation and ways of further development of postgraduate education under conditions of strategic challenges and threats

Features of postgraduate education transformation are analyzed; the base of systematic work on development of andragogical education at Karazin University is laid out; modern, efficient, practice-oriented experience which is related to organization, holding and results of training and quality enhancement of academic and teaching staff of education institutions of different types and forms of property in Kharkiv region and in Ukraine is presented.

Keywords: postgraduate education, andragogy, quality enhancement, training, non-formal education, educational nepotism, evaluation.

Упродовж останнього часу у сфері післядипломної освіти та в освіті дорослих (андрагогіці) відбуваються серйозні організаційно-правові зрушення, викликані необхідністю впровадження у щоденну науково-педагогічну та педагогічну діяльність викладачів і вчителів, відповідно, закладів освіти різних типів сучасних технологій навчання здобувачів базової, повної загальної середньої, професійно-технічної, фахової передвищої, вищої освіти, забезпечення практико-орієнтованого результату освітнього процесу, підготовки конкурентоспроможного, компетентного випускника повної загальної середньої, бакалаврської та магістерської освіти, подальшого

впровадження освіти впродовж життя, що передбачено «Рекомендаціями Європейського парламенту та Ради Європи від 18 грудня 2006 року щодо формування ключових компетентностей» [5, с. 145].

Саме такі засади отримання результатів здобуття вищої освіти були закладені понад двадцять років тому у статті 11 «Оцінка якості» Всесвітньої декларації про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи Організації Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (м. Париж, 5–9 жовтня 1998 року) [5, с. 100]. У системі загальної середньої освіти про її якість і необхідність запровадження компетентнісного підходу в освітньому процесі активно почали дискутувати на початку XXI століття, особливо після проведення II Всеукраїнського з'їду працівників освіти. На сьогодні, в умовах чергового етапу реформування різних рівнів освітньої галузі, запровадження концептуальних засад «Нової української школи», якість, компетентнісний та особистісно орієнтований підходи в освітньому процесі стали альфою й омегою для педагогічної громади.

У національній педагогічній історіографії існує чимало досліджень та наукових статей, присвячених вирішенню проблеми забезпечення якості освітнього процесу для різних категорій здобувачів як формальної, так і неформальної освіти, у тому числі – в системі післядипломної освіти та в освіті дорослих, особливо – вчителів закладів загальної середньої освіти, зазвичай – шляхом підвищення їхньої кваліфікації [10; 17]. Практико-орієнтованими та вкрай корисними для фахівців закладів післядипломної освіти, які розробляють науково-теоретичну, методичну та практичну складові освітнього процесу на курсах підвищення кваліфікації для педагогічних й управлінських категорій працівників закладів дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної освіти, а також організують, здійснюють та координують процес стажування науково-педагогічних працівників закладів фахової передвищої, вищої освіти, наукових і науково-дослідних установ, є відносно нечисленні публікації про досвід такої роботи у закладах освіти для дорослих у країнах Європи, США та Канаді [2; 3; 4; 15; 19]. Провідна складова цього досвіду – це надання освітніх послуг класичними університетами та коледжами при них особам із вищою освітою, модернізація їхніх професійних компетентностей, органічне поєднання наукових здобутків фахівців цих університетів із науково-методичними та практичними потребами вчительства під час набуття останніми неформальної освіти. Досвід європейських країн за цим напрямом в Україні впродовж тривалого часу або не використовувався, або просто ігнорувався обласними комунальними закладами післядипломної педагогічної освіти, що протягом довгих десятиліть залишалися монополістами на ринку освітніх послуг для осіб із вищою освітою.

Водночас менш дослідженою є проблема особливостей організації, змісту роботи та механізму отримання практико-орієнтованого стажування й підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників закладів

фахової передвищої та вищої освіти, організаційно-фінансовий механізм цього напрямку роботи [7; 11; 12; 16].

Ця стаття є спробою висвітлити особливості організації та проведення роботи Центром післядипломної освіти, структурною складовою Каразінського класичного університету, з підвищення кваліфікації та стажування різних категорій педагогічних і науково-педагогічних працівників закладів освіти, отримання практичної складової за результатами освітнього процесу в системі післядипломної освіти та неформальної освіти осіб із вищою освітою з метою подальшого впровадження отриманих знань, модернізованих професійних і предметних умінь у роботі зі здобувачами дошкільної, початкової, базової, повної загальної середньої, професійно-технічної, фахової передвищої, бакалаврської та магістерської освіти.

В освітньому середовищі важлива роль належить викладачеві/вчителю, перед яким постають науково-методичні та дидактичні виклики, відповідь на котрі є можливою лише за умов набуття педагогічної мобільності, постійного фахового зростання шляхом самоосвіти, проходження практико-орієнтованого стажування та підвищення кваліфікації у різних формах, варіантах і за різними освітніми програмами. Саме такі першорядні завдання перед науково-педагогічною та педагогічною громадськістю закладів освіти Харківщини визначив чинний Закон України «Про освіту» (5 вересня 2017 року), низка інших новітніх підзаконних актів у сфері післядипломної та андрагогічної освіти. Змінилася й роль класичних університетів України у підготовці педагогічних працівників для якісного й практико-орієнтованого забезпечення освітнього процесу [8; 14].

Трансформаційні виклики, що постали перед різними напрямами освіти України в умовах її подальшої інтеграції до європейського та світового освітнього просторів, поставили перед Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та його структурним підрозділом – Центром післядипломної освіти, – що безпосередньо забезпечує підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних і педагогічних працівників різних закладів освіти України в цілому та Харківщини зокрема, серйозні завдання:

- створення або докорінний перегляд концептуальних засад проведення стажування та практико-орієнтоване підвищення кваліфікації педагогів;
- нормативне закріплення вищезазначеного виду діяльності, що передбачено пунктом 11 статті 18 чинного Закону України «Про освіту»;
- унормування та дотримання наявних нині фінансових вимог у сфері надання платних освітніх послуг;
- підготовка допоміжних інформаційних і науково-методичних практико-орієнтованих матеріалів для здобувачів неформальної освіти;
- упровадження в повсякденну роботу активної внутрішньої (у межах університету з відповідними його структурними підрозділами) та зовнішньої

(з різними іншими закладами освіти, установами, місцевими органами управління у сфері освіти, органами місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади) мережевої взаємодії з питань підвищення кваліфікації на відповідних профільних й освітніх курсах для вчителів, помічників учителів, соціальних педагогів, практичних психологів, директорів, їхніх заступників із навчально-виховної роботи закладів дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти;

- проведення широкої інформаційної та просвітницької кампанії з метою зміни типової консервативно-бюрократичної психології як самих здобувачів неформальної освіти, так і відповідних керівників різного рівня – і віддання переваги креативності, інноваційності, мобільності, результативності курсової перепідготовки та стажування;

- розробка нових освітніх програм у сфері підвищення кваліфікації;

- введення нових інтерактивних форм роботи в системі андрагогічної освіти в класичному університеті із зацікавленими особами;

- формування потреби постійного саморозвитку та необхідності організаційних і змістових змін у роботі самих фахівців університету, які відповідають за підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників різних закладів освіти, в умовах зовнішніх загроз, зростання конкуренції на ринку освітніх послуг для осіб із вищою освітою;

- подальше системне та поетапне виконання пріоритетних завдань «Стратегії розвитку Каразінського університету на 2019–2025 роки», рішень Науково-методичної ради університету щодо роботи університетської системи менеджменту якості освіти.

Із метою досягнення рівня сучасних науково-освітніх викликів у післядипломній освіті та андрагогії, якісних трансформаційних процесів у ній, переходу на практико-орієнтоване спрямування щодо отримання ефективних результатів підвищення кваліфікації та стажування вчителів і викладачів закладів освіти різних типів в університеті упродовж останніх років було підготовлено нову редакцію Положення про Центр післядипломної освіти. Окрім того, суттєво доопрацьовано й оновлено змістову складову Положення про підвищення кваліфікації та стажування (переважна більшість чинних на сьогодні аналогічних видів документів має абстрактний та застарілий зміст). Практична складова є важливим і незамінним чинником підвищення кваліфікації та стажування осіб із вищою освітою – це визначає подальші напрями їхньої наукової, освітньої, методичної, дидактичної діяльності та щоденної роботи у міжтестастійний період із відповідною категорією здобувачів формальної освіти. Із цієї причини постало завдання запровадження нормативних і методичних орієнтирів у частині «Порядку ідентифікації результатів підвищення кваліфікації працівників Харківського національ-

ного університету імені В. Н. Каразіна», а також вперше за багаторічну історію післядипломної освіти в університеті – громадського обговорення проекту «Вимог щодо отримання практичного результату за підсумками підвищення кваліфікації (стажування) науково-педагогічних і педагогічних працівників закладів та установ освіти», його подальшого ухвалення Вченою радою. Фактично в Каразінському університеті для його науково-педагогічних працівників та їхніх колег з інших закладів вищої та фахової передвищої освіти вдалося, з одного боку, активізувати небайдуже ставлення до змісту та особливостей курсів підвищення власної кваліфікації та стажування, їхнього відповідального проходження, з іншого – підготувати корисні інформаційно-методичні та практико-орієнтовані роздаткові матеріали для творчої роботи під час обрання особою, яка проходить стажування, факультетів, кафедр, керівників стажування, освітніх програм, розробки планів проходження такого підвищення кваліфікації або стажування, їхнього безпосереднього проходження, обміну практичним досвідом за різними напрямками у межах цієї роботи. Результатом такої системної роботи є щорічне проходження підвищення кваліфікації та стажування в стінах Каразінського університету майже 300 науково-педагогічними і педагогічними працівниками як безпосередньо університету, так і інших (у різні роки – від 20 до 30) закладів вищої та фахової передвищої освіти м. Харкова, Харківської області, інших регіонів України.

Разом із тим стрімкі нормативно-правові та регулятивні зміни, що відбулися у серпні 2019 року у зв'язку із затвердженням нового «Порядку підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників», у черговий раз визначили подальші оперативні зміни за цим напрямом діяльності.

Вкрай актуальним освітнім нормативно-правовим викликом стала робота з ліцензування освітньої діяльності у сфері післядипломної освіти для осіб із вищою освітою. Цей процес розпочався наприкінці 2015 року, пройшов різні етапи та випробування, зазнав декількох внутрішніх і зовнішніх організаційних, науково-методичних, інформаційних змін і, врешті-решт, у зв'язку із завершенням унормування цього виду діяльності на національному рівні завершився отриманням ліцензії на право здійснення освітньої діяльності у сфері післядипломної освіти для осіб із вищою освітою за спеціальністю «011 Освітні, педагогічні науки», галузь 01 Освіта/Педагогіка, для проведення підвищення кваліфікації наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників закладів освіти та наукових установ». Каразінський університет став першим в Україні закладом вищої освіти, що започаткував трансформаційні зміни у сфері післядипломної освіти, зокрема з проведення підвищення кваліфікації вчителів-предметників, психологів, соціальних педагогів, директорів, заступників директорів із навчально-виховної роботи закладів освіти, методистів закладів професійно-технічної,

позашкільної освіти, методичних служб місцевих органів у сфері управління освіти. Згаданий процес вдалося запустити (після вісімнадцятирічної вимушеної перерви) завдяки злагодженій внутрішній та зовнішній мережевій взаємодії. Зокрема, особливостями таких курсів підвищення кваліфікації для зазначених категорій педагогічних працівників, управлінських кадрів, інших категорій працівників закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної освіти є органічне поєднання лекційних занять із практичними, лабораторними, самостійними, дистанційними, цифровими роботами на базі профільних кафедр, лабораторій відповідних факультетів, ЛандауЦентру, Центру «Вікно в Америку», Лінгвістичного центру, музеїв університету (Музею природи, Музею історії університету, Музею археології), Центральної наукової бібліотеки, Ботанічного саду, Віварію, Інституту астрономії, Інституту біології, Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, метеорологічної станції, інших науково-дослідних і міжнародних інститутів та центрів, ресурсних інклюзивних центрів, Харківського регіонального центру оцінювання якості освіти. Освітній процес на курсах підвищення кваліфікації забезпечують висококваліфіковані старші викладачі, доценти та професори, які мають значний досвід організації та проведення інтелектуальних змагань, олімпіад, конкурсів, турнірів, є авторами підручників для здобувачів загальної середньої та позашкільної освіти, різних навчально-методичних і дидактичних посібників для педагогів. Практичні заняття педагогічного спрямування проводяться на базі провідних закладів загальної середньої освіти (у тому числі – й інтернатного типу) Харківщини. Заняття для здобувачів неформальної освіти відбуваються за інтегрованими формами: очною (з відривом від виробництва) та дистанційною (без відриву від виробництва). Слухачі курсів підвищення кваліфікації мають унікальну можливість як під час освітнього процесу, так і в подальшій власній педагогічній діяльності використовувати єдину у своєму роді інформаційно-цифрову платформу «Каразінський освітній простір».

Завдяки створенню в університеті саме такої унікальної брендової системи з підвищення кваліфікації педагогічних й управлінських кадрів закладів загальної середньої освіти та таких, що її надають, не лише Харківського освітнього регіону, але й інших областей України впродовж останніх трьох років понад 1 300 осіб із вищою освітою модернізували власні професійні та педагогічні компетентності.

Загрозою за цим напрямом післядипломної та андрагогічної освіти залишається освітній непотизм, про який ректор Каразінського університету, академік В. С. Бакіров згадував майже п'ятнадцять років тому: «...Гальмує роботу неузгодженість на різних рівнях освітянської системи таких ключових проблем, як модель сучасного педагога та місце класичного університету в педагогічній підготовці кадрів» [1]. Подолання такого

негативного явища є можливим за умов відкритого та ефективного партнерства між усіма суб'єктами діяльності, відповідними закладами освіти, органами управління у сфері освіти, дотримання кодексу чесної конкуренції на ринку освітніх послуг у сфері післядипломної освіти та проведення курсів підвищення кваліфікації – кодексу, який лише почав формуватися.

Сучасний стан і розвиток андрагогічної освіти в Україні передбачає використання різноманітних диверсифікаційних методів навчання, що є неможливим без підготовки відповідних освітніх програм як для проведення курсів підвищення кваліфікації осіб із вищою освітою, так і для проведення інших сучасних науково-методичних заходів. У Центрі післядипломної освіти Каразінського університету за останні два роки адекватно та оперативно задовольняються освітні запити різних категорій науково-педагогічних і педагогічних працівників університетів, академій, інститутів, шкіл, ліцеїв, гімназій, інтернатів, інших служб місцевих органів влади Харківського регіону. Зокрема, наприклад, уперше з 2018 року запроваджено освітній процес за робочою програмою «Українська мова в професійному спрямуванні», що враховує нові вимоги українського правопису (підвищили кваліфікацію 197 осіб із 13 факультетів, одного навчально-наукового інституту, Управління якості освіти, двох центрів, Музею природи та адміністрації університету). На базі Центру, у спільній мережевій взаємодії з профільними кафедрами окремих факультетів, Центральною науковою бібліотекою та її підрозділами, ЛандауЦентром, музейними установами, вдалося запровадити ефективну роботу з вчителями-предметниками, директорами та заступниками директорів із навчально-виховної роботи закладів загальної середньої освіти окремих адміністративно-територіальних одиниць м. Харкова та Харківської області. Проведено активні майстер-класи, семінари-практикуми, семінари науково-методичного змісту, педагогічні читальні, «педагогічні каруселі», «конверти проблем», засідання методичних кафедр тощо за різноманітнішою тематикою: «Соціальне середовище "Нової української школи": виклики та шляхи їхнього подолання», «Виховний простір сучасного закладу освіти в контексті пріоритетних завдань "Нової української школи": організаційно-змістові орієнтири», «Формування практичних компетентностей на уроках математики в умовах Нової української школи», «Психологічні основи формування навчальних компетентностей в умовах сучасної освіти», «Навчання історії: сучасні виклики і відповіді», «Науковий потенціал та історико-культурна спадщина предметів мовно-літературного циклу у закладах загальної середньої освіти в умовах сучасних освітніх викликів», «Особливості організації та проведення зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та української літератури випускників й освітні виклики щодо їхньої результативної підготовки», «Модернізаційні виклики сьогодення та загрози у методичній та управлінській діяльності заступника директора з навчально-виховної роботи закладу

загальної середньої освіти», «Стратегія планування, організації та проведення тріангуляційної роботи з педагогами в умовах сучасних освітніх викликів», «Багатофункціональність та універсальність призначення англійської мови у контексті сучасних освітніх викликів «Нової української школи».

Сучасні нормативно-правові зміни у сфері післядипломної освіти поставили на порядок денний питання диверсифікації роботи з науково-педагогічними працівниками закладів вищої освіти шляхом упровадження принципу особистісно-орієнтовного підходу. Внутрішня неготовність (у тому числі – психологічна) самих науково-педагогічних працівників цих закладів освіти до інноваційних змін у власній професійній діяльності є гострим викликом у сфері забезпечення якості освіти. Із метою організаційно-методичної допомоги цій категорії працівників Центром післядипломної освіти було започатковано колективну роботу з ними через майстеркласи та семінари-практикуми («Сучасні технології організації та проведення стажування науково-педагогічних працівників відповідно до вимог Закону України "Про освіту" та "Вимог щодо отримання практичного результату за підсумками стажування"»; «Оцінювання роботи щодо підсумків підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників й актуальні виклики для якості їхньої діяльності»; «Бенчмаркінг в управлінні професійним розвитком науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти» та ін.).

Евалюація (анкетування та обробка цих даних) продемонструвала, що учасники таких форм роботи зацікавлені у її подальшому розвитку, вони ефективно набувають професійних компетентностей з основ педагогіки та дидактики, нових освітніх педагогічних технологій (або модернізують їх).

Ефективну роль у модернізації роботи з підвищення кваліфікації та стажування вчителів і викладачів закладів освіти в університеті відіграє система внутрішнього аудиту якості освіти. Вона дозволяє гармонійно поєднувати управлінські та науково-методичні процеси із базовими принципами організації й проведення освітнього процесу, професійної діяльності викладачів Каразінського університету.

Останнім часом в андрагогії набирають оберти тенденції до створення певних ресурсних центрів для роботи з особами з вищою освітою. Ця ідея активно впроваджується і в Каразінському університеті. Центр післядипломної освіти завдяки внутрішній мережевій взаємодії з Центром краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька став єдиним у регіоні інформаційним, науково-методичним, дидактичним закладом для педагогів шкіл Харківщини, які забезпечують освітній процес у 5–8-х і 10–11-х класах із курсу за вибором «Православна культура Слобожанщини». Окрім різних інноваційних заходів («Суспільно-політичні виклики ХХ століття та еволюція православної громади у контексті тоталітарної держави: інтеграція базових матеріалів курсів історії, політології, соціології, релігієзнавства в освітньому

процесі на уроках/заняттях предмета "Православна культура Слобожанщини"; «Уроки та заняття курсу за вибором "Православна культура Слобожанщини" в умовах сучасних освітніх викликів» та ін.), що проводить Центр післядипломної освіти, вдалося налагодити ефективну роботу з підготовки та поширення корисних, практико-орієнтованих педагогічних матеріалів на допомогу вчителів цього предмета.

Як видно з вищенаведеного, класичний університет стає агентом сучасних освітніх змін у системі післядипломної освіти та в андрагогії. У свою чергу, Каразінський університет з його потужним кадровим, науковим, методичним і ресурсним потенціалом створює для науково-педагогічних і педагогічних працівників різних закладів освіти абсолютно новий якісний освітній простір у сфері післядипломної освіти.

Таким чином, реформування післядипломної освіти в Україні та на Харківщині поставило на порядок денний суттєве оновлення роботи з дорослими. Згідно з чинним Законом України «Про освіту» освіті дорослих приділено значну увагу, зокрема шляхом неформального навчання на курсах підвищення кваліфікації, проходження стажування, участі в інших видах та формах підвищення кваліфікації у системі андрагогіки. Враховуючи такі підходи у сучасних стратегіях розвитку післядипломної освіти, Каразінський університет стоїть на чолі цих реформаційних змін, адже, як зазначав видатний український діяч Михайло Галущинський, самоосвіта, самопізнання і формування себе, пізнавання та віднайдення власних духовних сил, означення себе і свого ставлення до оточуючого світу – близького й дальнього [20, с. 61] – є запорукою подальшого ефективного розвитку післядипломної освіти й андрагогіки.

Література

1. Бакіров В. С. Поважаємо взаємодію середньої та вищої школи / В. С. Бакіров // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2005. – № 1. – С. 10.
2. Василюк А. В. Тенденції змін педагогічної підготовки польських учителів та їхні нові компетентності / А. В. Василюк // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1, число 4. – С. 155–162.
3. Вільчковський Е. Особливості підготовки вчителів історії у вищих навчальних закладах Німеччини та Австрії / Е. Вільчковський, В. Пасічник // Історія в школі. – 2002. – № 4 (квітень). – С. 2–5.
4. Вільчковський Е. Система підготовки вчителів історії у західно-європейських вищих навчальних закладах / Е. Вільчковський, В. Пасічник // Історія в школі. – 2002. – № 2 (лютий). – С. 11–14.
5. Діалектика вищої освіти: трансформація від декларації до реалізації : навч. посібник / О. В. Головка, С. О. Гримблат, Д. І. Барановський та ін. – Харків : Еспада, 2009. – 304 с.

6. Дрожжина Т. В. Планування діяльності загальноосвітнього навчального закладу / Т. В. Дрожжина, М. В. Татаринів. – Харків : Основа, 2013. – 192 с.

7. Кляп М. І. Підвищення педагогічної майстерності викладачів ВНЗ у контексті інтеграції вищої школи України / М. І. Кляп // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. Сер. 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. – Київ, 2015. – Вип. 15 (35). – С. 47–52.

8. Кучерявий О. Концепція підготовки педагога-дослідника в класичному університеті / О. Кучерявий // Рідна школа. – 2011. – № 4–5 (квітень-травень). – С. 19–26.

9. Лаєнз Дж. Система професійної підготовки вчителів у Канаді / Дж. Лаєнз // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1, число 4. – С. 163–169.

10. Микуляк О. П. Модель індивідуального підвищення кваліфікації як можливий напрям розвитку післядипломної педагогічної освіти / О. П. Микуляк // Наукова скарбниця освіти Донеччини : наук.-метод. журнал. – Донецьк, 2007. – № 1 (1). – С. 68–72.

11. Мирончук Н. П. Стажування як форма підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників [Електронний ресурс] / Н. П. Мирончук // Андрагогічний вісник. – 2013. – № 4. – С. 64–69. – Режим доступу : eprints. zu. edu. ua PDF

12. Мороз В. Механізм організації підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників як суб'єкт державного управління якості освіти / В. Мороз // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 3. – С. 107–113.

13. Науково-методичні підходи до впровадження програмно-цільового проєкту «Створення системи роботи з кадровим резервом, новопризначеними керівниками дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів в умовах післядипломної педагогічної системи (2008–2011 роки)» у Харківському освітньому регіоні / уклад. М. В. Татаринів ; за заг. ред. Л. Д. Покроєвої. – Харків : ХОНМІБО, 2009. – 104 с.

14. Нещадим М. Освіта протягом усього життя – необхідна вимога до фахівця ХХІ століття / М. Нещадим // Шлях освіти. – 2000. – № 1 (15), січень-лютий-березень. – С. 14–16.

15. Поліщук В. А. ФРН: післядипломна освіта й атестація педагогічних кадрів / В. А. Поліщук // Освіта і управління. – 1999. – Т. 3, число 3. – С. 207–212.

16. Скакун С. Правове регулювання стажування наукових і науково-педагогічних працівників [Електронний ресурс] / С. Скакун // Трудове право. – 2019. – № 1. – Режим доступу : pgr – jorنال. kiev. ua PDF

17. Соф'янц Е. Оновлення системи післядипломної педагогічної освіти: вектори та перспективи / Е. Соф'янц // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2004. – № 2–3. – С. 72–79.

18. Татаринов М. В. Система роботи з новопризначеними керівниками навчальних закладів регіону в умовах безперервної освіти (з досвіду роботи відділу педагогічного менеджменту) / М. В. Татаринов // Джерело педагогічної майстерності. Освіта протягом життя : наук.-метод. журнал. – Харків : ХОНМБО, 2009. – № 2 (42). – С. 142–147.

19. Фуллан М. Сили змін: моральна мета і складність / М. Фуллан // Директор школи України. – 2005. – № 1–2. – С. 21–32.

20. Чепіль М. М. Українська ідея у педагогічній спадщині Михайла Галущинського / М. М. Чепіль // Освіта і управління. – 2000 (2001). – Т. 4, числа 1–2. – С. 57–63.